

Voor meer informatie over Comenius,
zie de website van de Comenius Stichting:
www.comenius-naarden.nl

Paul Cliteur

Verscheidenheid en verdraagzaamheid
Op de bres voor tolerantie

Comenius Stichting Naarden

Comenius Stichting
Postbus 5810
1410 GA Naarden
Tel. (035) 6940526
Fax. (035) 6938773
e-mail: info@comenius-naarden.nl
www.comenius-naarden.nl

Lezing gegeven op 31 maart 2001 op de Comeniusdag in de
Grote Kerk te Naarden.

© Comenius Stichting / Paul Cliteur

Paul Cliteur

Verscheidenheid en verdraagzaamheid
Op de bres voor tolerantie

Comenius Stichting Naarden

Dames en heren,

Is er in Nederland sprake van een moreel verval? Uit de commentaren in de kranten van de laatste tijd krijgt men de indruk dat dit het geval is. Onlangs gaf kardinaal Simonis een interview aan *De Volkskrant*. Hierin merkt hij op dat Nederland in Rome gezien wordt als een "moeilijk en extravagant land".¹ Als ze weten dat je uit Nederland komt, dan begint men spontaan over euthanasie. Uit de hele wereld krijgt Simonis brieven waarin hij persoonlijk wordt aangevallen. Men vindt dat de bisschoppen tegenwicht hadden moeten bieden aan de ontwikkelingen in Nederland. Simonis antwoordt is, dat de bisschoppen hun best hebben gedaan. Maar het is niet gelukt. Hij citeert de historicus Fruin: "Nederlanders zijn van nature anarchisten".

Simonis' visie op de morele orde in Nederland staat haaks op het progressieve zelfbeeld. Vanuit deze optiek beschouwen de Nederlanders zichzelf als een vooruitstrevende en verdraagzame natie. Multicultureel, niet-discriminerend, op de bres voor de afschaffing van de doodstraf, wereldwijd. Het kan toch niet waar zijn dat het buitenland ons ziet als een natie die in moreel verval verkeert?

Een vergelijkbaar kritisch geluid over het morele verval in de Nederlandse bestuurscultuur stamt van oud-premier Van Agt. In zijn Comeniuslezing op 24 januari 2001 in Wassenaar heeft hij de staf gebroken over Neerlands geestesmerk: de tolerantie. Van Agt onderschrijft overigens de waarde van tolerantie, "mits op de juiste wijze verstaan". Hij wees in dit verband op Comenius, een verbannen theoloog uit Bohemen, die in het zeventiende-eeuwse Nederland een veilig toevluchtsoord vond. Een bewijs dat de toenmalige overheid "tolerant" was. Helaas is deze deugd volgens Van Agt ontaard in een ondeugd. De oorzaak hiervan is volgens hem het Nederlandse gedoogbeleid. Van Agt noemt drie voorbeelden waarop dit beleid een negatief effect gehad heeft: de euthanasie, het homohuwelijk en het opheffen van het bordeelverbod.

Wie kennis neemt van de hier geschetste stand van zaken krijgt de indruk dat Nederland bezig is met een grootschalig gewetensonderzoek. Immers, alom hoort men bezorgde geluiden over de doorgeschooten tolerantiecultuur en het gedoogbeleid. Vooral na het rapport van de commissie-Oosting over de ramp in Enschede weerklinkt de oproep tot het afschaffen van de gedoogcultuur. Oud-minister Sorgdrager schrijft in haar column in *Trouw*: "Na een aantal crises en rampen is iedereen er nu van doordrongen: de cultuur van niet-handhaven moet

1. Heijmans, Toine, en Mesters, Bas, "Pas op voor de slopers", in: *De Volkskrant*, 6 maart 2001.

veranderen".² Enige tijd geleden lieten ook de politieke jongerenorganisaties van zich horen: "Aan het gedoogbeleid moet een eind worden gemaakt."

Het is niet moeilijk de aangehaalde voorbeelden met nog andere uit te breiden. Ik noem er een paar: kritiek op criminele motorbendes die zich onder politie-escorte in de bovenwereld mogen manifesteren; kritiek van een journalist die in een brief aan zijn dochter het gedogen van allochtone criminaliteit aan de kaak stelt;³ kritiek van een groep intellectuelen die onder de noemer van "de lege tolerantie" de Nederlandse gedoogpraktijk hekelt.⁴

Deze kritische geluiden brengen ons bij het thema van deze middag: hoe zit het met onze befaamde tolerantie? Is dit een ideaal uit een ver verleden? Een ideaal uit de zeventiende eeuw, toen Descartes, Comenius, Spinoza en vele andere buitenlandse geleerden hier veilig hun boeken konden schrijven?⁵ Heeft het ideaal van de tolerantie nog steeds een richtinggevende betekenis, ook voor de toekomst, een toekomst van verscheidenheid in verdraagzaamheid?

En hoe zit het met de Verlichting die in de achttiende eeuw de tolerantie tot het hoogste ideaal verhief? Is deze wereldbeschouwing wellicht debet aan wat de critici van de Nederlandse bestuurscultuur typeren als een doorgeschoten tolerantie? Verwoorden Simonis, Van Agt en misschien ook de volgelingen van Oosting een nieuwe antithese die tot een nieuwe synthese kan leiden? Hebben zij gelijk en is de tijd gekomen om ook met dit achttiende-eeuwse gedachtegoed te breken?

Dit zijn de hoofdvragen die ik vandaag aan de orde wil stellen. Het zijn er ongetwijfeld teveel voor één lezing. Maar deze vragen hangen wel met elkaar samen.

Ik zal mijn betoog vooral toespitsen op het begrip tolerantie zoals dat door de woordvoerders van de Verlichting is verwoord en uitgedragen. De hedendaagse critici van onze vaderlandse bestuurscultuur klagen overigens niet alleen over het gebrek aan tolerantie. Simonis wijst ook op het gebrek aan kennis. Men weet tegenwoordig niet eens meer wat een kardinaal is. "Dag kannibaal", zegt men wel eens tegen hem en men is dan volstrekt serieus.

Maar het Comeniaanse thema van de tekortkomingen van het onderwijs staat vandaag niet op de agenda. Ik concentreer mij op de vraag of Nederland kan worden getypeerd als een land waarin de idealen van de Verlichting voorop staan dan wel als een land waarin deze idealen naar de achtergrond zijn verdwenen.

2. Vgl. Sorgdrager, W., "Publieke normen", in: *Trouw*, 8 maart 2001.

3. Vink, Jaffe, *Brief aan mijn dochter*. Een tocht door het pandemonium van seks en geweld, Meulenhoff, Amsterdam 2001.

4. Hooven, Marcel ten, red., *De lege tolerantie*. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland, Boom, Amsterdam 2001.

5. Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment*. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750, Oxford University Press, Oxford/New York 2001.

De wet van het epigonisme

Het probleem waarom het hier gaat is dat van het “epigonisme”. Ik ontleen deze term aan de Amerikaanse filosoof Richard Taylor. Taylor waarschuwde voor de verwoestende werking van wat hij aanduidde als “de wet van het epigonisme”.⁶ Wat is een epigoon? Dat is iemand die probeert een verheven ideaal te verwerkelijken, maar daarin schromelijk faalt. De epigoon bewerkstelligt dus het tegengestelde van wat hij beoogt. Zijn wij in Nederland epigonen? Bewerkstelligen we het tegengestelde van wat we beogen? We willen een pluriform en tolerant land zijn, maar volgens de critici bewerkstelligen we het tegendeel: moreel verval en onverschilligheid, kortom een karikatuur van de Verlichting. Hebben de critici van Nederland ongelijk?

De Amerikaanse historicus Henry Steele Commager schreef in 1977 een boek over de Verlichting onder de titel: “The Empire of Reason”. Hij gaf dit boek de veelzeggende ondertitel: “How Europe imagined and America realized the Enlightenment”.⁷ Het hoofdargument van Commager komt in deze ondertitel helder naar voren. Europa heeft de Verlichting bedacht. Europa heeft daarover getheoretiseerd. Maar de Verenigde Staten hebben de politieke instituties in het leven geroepen waarin de idealen van de Verlichting in de politieke praktijk van alledag zijn verwerkelijkt.

Op het eerste gezicht valt er veel voor de stelling van Commager te zeggen. In 1776 verklaarden de Amerikanen zich onafhankelijk van Engeland. Het hoofdargument dat zij daarvoor aanvoerden, was dat er bepaalde vanzelfsprekende waarheden bestaan, waaronder de waarheid dat alle mensen gelijk zijn geboren en in het bezit van onvervreembare rechten. In dit kader verwezen de Founding Fathers naar het recht op leven, vrijheid en het nastreven van geluk: “life, liberty and the pursuit of happiness.” Het appèl op deze drie onvervreembare grondrechten is vervolgens uitgebreid tot een reeks van mensenrechten die in 1790 aan de Amerikaanse constitutie is toegevoegd. Weer enkele jaren later, in 1803, verklaarde de rechter zich bevoegd te beoordelen of wetten wel in overeenstemming zijn met de grondrechten die in de constitutie zijn opgesomd. Hiermee was het sluitstuk aangegeven van wat in de Angelsaksische cultuur wordt aangeduid als “the rule of law”. In Amerika heerst niet de “rule of men”, maar de “rule of law”. Het recht heerst, niet de willekeurige grillen van een absolute of verlichte vorst.⁸

-
6. Taylor, Richard, “Religion and the Debasement of Goodness”, in: John Donnelly, ed., *Reflective Wisdom*. Richard Taylor on Issues That Matter, Prometheus Books, Buffalo, New York 1989, pp. 182-192.
 7. Commager, Henry Steele, *The Empire of Reason*. How Europe Imagined and America Realized the Enlightenment, Phoenix, London 1977.
 8. Vgl. over de omlijning van de begrippen “rule of law” en rechtsstaat: Zoethout, C.M., *Constitutionalisme*. Een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht, Gouda Quint, Arnhem 1995, pp. 255-313.

De hier bedoelde mensenrechten garanderen de Amerikaanse burger een 'overheidsvrije sfeer'. Het betreft hier een publieke ruimte waarin zij vrij zijn in het belijden van hun eigen godsdienst, het formuleren van hun eigen meningen, het verenigen en vergaderen over onderwerpen naar eigen keuzen en ambities. Vooral de godsdienstvrijheid is in de Verenigde Staten vergaand doorgevoerd in die zin dat kerk en staat strikt zijn gescheiden. Overigens zijn de Verenigde Staten tot op heden een godsdienstig land. Maar men kent geen staatskerk en men is vrij de religie aan te nemen die men wenst. In het eerste amendement op de Amerikaanse constitutie wordt de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting als volgt omschreven: "Het Congres zal geen wetten uitvaardigen met betrekking tot het oprichten van een kerkgenootschap, noch met betrekking tot het uitoefenen van de godsdienst, noch met betrekking tot de vrijheid van het woord en de pers; noch met betrekking tot het recht van vrije vereniging en het recht om zich rechtstreeks met klachten tot de regering te wenden." In het verbod op inmenging inzake het oprichten van een kerkgenootschap komt duidelijk naar voren dat een staatskerk wordt afgewezen.

Het beeld van Commager van de Verenigde Staten als een land dat de Verlichting op een geheel eigen wijze figuur en gezicht gaf, leent zich bij uitstek voor een vergelijking met Nederland. Zijn wij een land dat de beginselen van de Verlichting heeft geprobeerd te verwerkelijken, maar dat daarin gefaald heeft? In de lijn van de eerder genoemde Nederlandse cultuurcritici zou men immers kunnen beweren, dat wij de beginselen van de Verlichting tot in het absurde hebben doorgevoerd en "jede Konsequenz führt zum Teufel". Zo opgevat, zijn wij inderdaad de epigonen van de Verlichting. In ons streven om de idealen van de Verlichting te verwerkelijken zijn we uitgekomen bij het tegendeel ervan, te weten bij onverschilligheid, oppervlakkigheid, gedoogcultuur en een doorgeschoten tolerantie. De laatste tijd zijn het vooral de Amerikanen die ons dit verwijt maken.

Wat is tolerantie?

Uit de voorbeelden van de gedoogcultuur die Simonis, Van Agt en de andere critici van de hedendaagse Nederlandse bestuurscultuur opvoeren, blijkt zonneklaar hoe moeilijk het is om de deugd van de tolerantie op een voor alle burgers aanvaardbare manier te omschrijven. De voorbeelden die door de critici worden aangedragen, hebben naar mijn mening echter géén betrekking op tolerantie. Het begrip tolerantie is - als ik het goed zie - opgebouwd uit drie kernelementen.

Het eerste element betreft de stelling dat wie tolerant is *iets niet verbiedt*. Wat? Een meningsuiting of een gedraging waarin een meningsuiting naar voren komt. Het lijkt mij zuiver om vast te houden aan het voorbehoud dat tolerantie iets te maken heeft met *meningen*. Zodra men het begrip uitbreidt naar allerlei andere gedragingen dan wordt het begrip uitgehold. Zo zegt Jezus bijvoorbeeld dat wie op de ene wang geslagen wordt ook de andere moet toekeren. Ongetwijfeld doelt hij hiermee op een echte deugd. Maar hoe het ook zij, het is géén tolerantie. Tolerantie vergt nooit dat we fysiek geweld gedogen. Tolerantie vergt hooguit het gedogen van verbaal geweld.

Het tweede kernelement van het begrip tolerantie houdt in dat men tegenover de gedragingen of de meningsuitingen die men *niet* verbiedt een *emotionele houding* moet hebben. Een negatieve houding, wel te verstaan. Men verfoeit iets, maar laat het toch bestaan. Wie iets toelaat, omdat hij ermee sympathiseert is dus niet “tolerant”. Wie een meningsuiting niet verbiedt, omdat hij onverschillig staat tegenover de betreffende meningsuiting is evenmin “tolerant”. Kenmerkend voor tolerantie is dat er een *inspanning* gevraagd wordt. Men moet immers iets te “verdragen” hebben. De Nederlandse vertaling “verdraagzaamheid” voor het Latijnse tolerantie geeft de bedoelde houding treffend weer. Ook Voltaire’s bekende uitroep “ik ben het in alles wat u schrijft met u oneens, maar ik zal blijven strijden voor uw recht het te mogen blijven zeggen”, verwijst naar de houding waarop ik hier doel.⁹

Het derde kernelement van tolerantie regardeert *macht*. Wie tolerant is moet macht hebben. Alleen een meerderheid of een zeer machtige minderheid kan tolerant zijn. Wie iets moet verdragen, terwijl hij geen middelen tot zijn beschikking heeft om het te bestrijden, kan niet tolerant zijn. De Romeinen toleerden de christenen, maar het zou onjuist zijn om te beweren dat de christenen de Romeinen toleerden. Vrij naar Nietzsche kan men zeggen: “Ik heb veel gelachen om hen die zichzelf tolerant achtten, terwijl ze geen klauwen hebben”.

De toepassing van het tolerantiebegrrip op de voorbeelden van de Nederlandse cultuurcritici

Ik zal nu het zojuist opgevoerde tolerantiebegrrip toepassen op de voorbeelden, die Van Agt en Simonis hebben aangehaald. Kunnen we volhouden dat we tolerant zijn geweest, eventueel té tolerant ten aanzien van de euthanasie, het homohuwelijk en de prostitutie?

Het lijkt mij niet. Aan het tweede voorbehoud om van tolerantie te kunnen spreken is in de voorbeelden van Van Agt en Simonis namelijk niet voldaan. We ervaren deze zaken niet als wezenlijk verwerpelijk, althans niet in die mate dat wij onszelf moeten dwingen om ze te “tolereren”.

Overigens zijn de drie genoemde voorbeelden nogal ongelijksoortig. De euthanasie is een vraagstuk waarvoor de meeste mensen een zekere belangstelling hebben, omdat het hun persoonlijke levenssfeer raakt. Velen willen tegenwoordig een zachte dood wanneer men in omstandigheden komt te verkeren die we als mensonwaardig ervaren. Bijgevolg rest de netelige vraag: heeft de staat het morele recht om een arts die mij uit mijn lijden wil verlossen te verbieden om dit te doen? Ik geef daarop geen antwoord, omdat het voor mijn thema niet relevant is dat te doen. Ik constateer slechts dat de heersende consensus op dit punt is veranderd in de afgelopen decennia. Vroeger placht men te zeggen dat de staat het recht om euthanasie te verbieden, wél moet hebben. Tegenwoordig zegt een aanzienlijke meerderheid van de Nederlandse bevolking dat de staat een dergelijk recht *niet* moet toekomen.

9. In een brief uit februari 1770 aan M. le Riche.

De twee andere onderwerpen, het homohuwelijk en de prostitutie zijn, hoewel in één adem genoemd, van een andere aard dan de euthanasie. Het homohuwelijk en de prostitutie zijn zaken waartegen de meerderheid in Nederland geen bezwaar heeft, overigens zonder dit recht ook voor zichzelf op te eisen. Als rechtgeaard heteroseksueel ben ik niet in de verleiding een homohuwelijk aan te gaan omdat de wettelijke mogelijkheid daartoe nu eenmaal voorhanden is.

De vraag is echter opnieuw: heeft een meerderheid van de Nederlandse bevolking die niet homoseksueel is en evenmin van de prostitutie gebruik zou willen maken het morele recht om dit te verbieden voor een minderheid die dat wél wenst? Volgens velen is het antwoord: neen, dat recht hebben we niet.

Gegeven deze stand van zaken is het van belang te onderzoeken wat de achtergrond is van deze houding van de meerderheid van de Nederlandse bevolking. Is het de *tolerantie* van de meerderheid? Kan men zeggen dat euthanasie, homoseksualiteit en prostitutie worden “getolereerd”? De Nederlandse cultuurcritici beantwoorden deze vraag bevestigend. Het is tolerantie, ja zelfs een doorgeschoten tolerantie die zich hier manifesteert. We hebben immers de echte beginselen van de Verlichting verlaten, want deze zijn omgeslagen in de ondeugden van onverschilligheid en moreel nihilisme.

Ik ben van mening dat de Nederlandse cultuurcritici ongelijk hebben. De houding die een meerderheid van de Nederlandse bevolking op deze punten ten toon spreidt, is niet een houding van tolerantie of van gedogen, maar gewoon van *goedkeuren*. Het is namelijk nog veel erger dan Van Agt en Simonis denken. Wij, althans een groot deel van de Nederlandse bevolking, acht euthanasie onder bepaalde voorwaarden *gewenst*. Euthanasie wordt dus niet gedoogd. Integendeel, zij wordt opgevat als een vast bestanddeel van een moreel verantwoord praktische praktijk. Hetzelfde geldt voor het homohuwelijk. Het homohuwelijk wordt niet gedoogd en dat geldt ook voor de homoseksualiteit. De meeste mensen beschouwen immers een homoseksuele verhouding tussen volwassenen niet als verwerpelijk, maar in beginsel als gelijkwaardig aan een heteroseksuele verhouding. Indien men een homoseksuele relatie niet verwerpelijk acht, kan men dan nog volhouden dat ook een *huwelijk* tussen twee gelijkgeslachtelijke partners verboden moet worden? Ik denk het niet.

Tenslotte het laatste voorbeeld van het trio: de prostitutie of liever het afschaffen van het bordeelverbod. Is deze maatregel een uiting van tolerantie? Ook dat lijkt mij niet het geval, want prostitutie wordt tegenwoordig niet langer gedoogd, zij is gewoon gelegaliseerd. De meeste mensen in Nederland vinden dat goed. Zij achten het moreel meer verantwoord deze zaken over te laten aan een vrij domein waarover de burger zelf heeft te beschikken en waarin noch de staat noch de samenleving heeft te treden. Sinds de Verlichting wordt dit vrije domein afgebakend en beschermd door de grondrechten.

Uiteraard kunnen Van Agt, Simonis en de andere Nederlandse cultuurcritici bezwaren blijven aantekenen tegen de bedoelde praktijken, maar dan niet, zo luidt mijn stelling, op grond van het argument dat het uitingen zijn van een doorgeschoten cultuur van tolerantie. We hebben hier te maken met een verschil in waarden op het gebied van de zedelijkheid. Misschien moeten we zelfs zeg-

gen: een verschil in wereldbeschouwing. De critici van de Nederlandse bestuurscultuur keren zich dus tegen de waarden van de Verlichting.

Wat is Verlichting?

Deze stelling brengt mij bij de Verlichting. Deze denktrant kwam op in de achttiende eeuw. De Duitsers spreken van *Aufklärung*, de Fransen van *siècle des lumières*, de Britten van *Enlightenment*. De vaandeldragers van de Verlichting waren Europese intellectuelen zoals Voltaire, Diderot, Rousseau en Holbach in Frankrijk; Locke, Hume en Shaftesbury in Engeland; Kant, Lessing en Lichtenberg in Duitsland.

Voor Kant heeft het streven van de Verlichting programmatisch verwoord in een essay uit 1784, getiteld: "Wat is Verlichting?". Hij omschrijft het begrip Verlichting daarin als "het uittreden van de mens uit de onmondigheid die hij zichzelf heeft opgelegd".

Wat verstaat Kant onder mondigheid? "Mondigheid is het vermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder zich te beroepen op een of andere autoriteit."¹⁰ Voor Kant - en voor de verlichters in het algemeen - is het voor een individu moeilijk, maar niet onmogelijk om zich los te maken uit wat hij noemt "de hem bijna tot natuur geworden onmondigheid". Moeilijk dus, maar niet onmogelijk. Als de mens durft te denken, als de mens zich van zijn eigen verstand durft te bedienen, is het - volgens Kant - mogelijk. Maar de ware Verlichting vraagt wel *vrijheid*. Het gaat om de vrijheid voor de mens van zijn rede in alle opzichten een *openlijk gebruik* te maken.

Uiteraard doelt Kant op een streven. Hij beschrijft geen bestaande toestand. Zijn eigen tijd karakteriseerde Kant daarom ook niet als een verlichte tijd, maar als een tijd van Verlichting, een tijd waarin het "vrije denken" als het hoogste richtsnoer geldt.

Overigens komen niet alle facetten van de Verlichting in Kants essay aan de orde. Sommige ervan worden alleen aangestipt, zoals de scheiding van kerk en staat. De kerk zou zich niet met de politiek moeten bemoeien, precies het punt dus dat, zoals we hebben gezien, in de Amerikaanse constitutie zo voorbeeldig is uitgewerkt.

De Verlichting gaat gepaard met de opkomst van de democratische gedachte. Dit denkbeeld werd op een invloedrijke manier uitgewerkt door J.J. Rousseau in diens *Du Contrat Social* (1762).¹¹ Bovendien was de Verlichting ook de tijd waarin het ideaal van morele autonomie op de voorgrond trad. Bij een vroege verlichter als Shaftesbury vinden we in feite al alle argumenten in zijn

-
10. Kant, Immanuel, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1784), in: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, 1, Hrsg. W. Weischedel, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981, pp. 53-61.
 11. Rousseau, Jean-Jacques, *Du contrat social*, (1762), in: *Oeuvres complètes*, Pléiade, Gallimard, Paris 1964.

Inquiry concerning Virtue (1699). In dit boek merkt hij op dat dreigingen met hemel en hel de moraal corrumperen. De enige grondslag voor een seculiere moraal is de schoonheid van de deugd zelf. Volgens Shaftesbury kan dus ook het deïsme als grondslag voor de moraal worden gemist. De zeventiende-eeuwse vrees dat atheïsten de moraal zullen ondermijnen, acht hij niet terecht.¹²

Het tijdperk van de Verlichting vormt in mijn optiek het hoogtepunt in het denken over tolerantie. De theoretische aanzetten daartoe werden geformuleerd door John Locke in *A Letter concerning Toleration*¹³. In zijn voetspoor voerde Voltaire de nodige polemieken om het als hoogste moreel beginsel op de agenda van staat en kerk te krijgen.¹⁴

De critici van de Nederlandse bestuurscultuur keren zich eigenlijk tegen de verlichtingsbeginselen

In het voorafgaande heb ik betoogd, dat de critici van de Nederlandse bestuurscultuur ten onrechte hun bezwaren verwoorden als een kritiek op een doorgeschoten tolerantie en gedoogcultuur. Volgens mij keren zij zich de facto tegen de idealen van de Verlichting. Het meest duidelijk op dit punt is kardinaal Simonis.

Zojuist heb ik al gewezen op de scheiding van kerk en staat, zoals die is neergelegd in de Amerikaanse constitutie. In zijn interview stelt Simonis dat de scheiding van kerk en staat te ver is doorgesloten. Geloof en kerk spelen immers geen enkele publieke rol meer. “De regering ziet burgers slechts als individu; het maakt niet uit of ze geloven of niet. De kerk wordt daarmee volkomen gemarginaliseerd. Zij lijkt voor dit kabinet een non-entiteit.”

Ik ben geneigd onze regering in bescherming nemen tegen deze beschuldiging. Of het geloof een publieke rol speelt, staat sinds de Verlichting immers ter beoordeling *aan het publiek*. Als het publiek niets meer doet met het geloof, omdat het daaraan geen behoefte heeft, dan kan men niet verwachten dat de overheid het geloof met ondersteunende maatregelen in stand houdt. De regering dient inderdaad, in weerwil van Simonis' argument, de burger te bena-

-
12. Newman typeert (en bestrijdt) Shaftesbury heel toepasselijk onder de noemer “The Religion of Philosophy”. Vgl. Newman, John Henry, *The Idea of a University*, Edited, with an Introduction and Notes, by Martin J. Svaglic, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1982 (1852), p. 152.
 13. Locke, John, *A Letter concerning Toleration*, (1689), With an introduction by Patrick Romanell, The Library of Liberal Arts, Bobbs-Merrill Educational Publishing, Indianapolis 1955.
 14. Voltaire, *Traité sur la Tolérance*, (1763), in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 563-650, geschreven naar aanleiding van de zaak-Calas. Vgl. voor de beoordeling daarvan ook : Wall, Ernestine van der, *Socrates in de hemel ? Een achttiende-eeuwse polemieek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*, Verloren, Hilversum 2000, p. 13. Met dank aan Jacques Carpay.

deren *als individu*. Voor de overheid mag het geen verschil maken of individuele burgers geloven of niet. Hierdoor wordt de kerk door de overheid niet gemarginaliseerd, zoals de kardinaal beweert. Integendeel, de overheid stelt zich terecht neutraal op. De “establishment of religion” van staatswege wordt, zoals de Amerikaanse constitutie het formuleert, afgewezen.

Op dit punt kunnen we een vergelijking maken tussen de gewenste houding van de overheid tegenover een kerk met die van de overheid tegenover een bedrijf. Indien de meerderheid van de mensen geen producten meer van firma A wil kopen, dan moet de overheid deze firma niet kunstmatig met subsidies op de markt houden. Zou zij dat wel doen, dan zou zij discriminatie plegen jegens firma B die kennelijk een meer gewild product aanbiedt. In feite pleit de kardinaal dus voor overheidssteun in een kwestie die uit de aard der zaak in een democratie geen steun verdient.

Men kan de gewenste houding van de overheid jegens de kerk ook vergelijken met die van de rechterlijke macht jegens de justitiabelen. Vrouwe Justitia is geblinddoekt en draagt het zwaard. Juist *omdat* zij de macht heeft die wordt gesymboliseerd in het zwaard mag zij alleen maar optreden met inachtneming van het *gelijkheidsbeginsel* dat wordt gesymboliseerd met de blinddoek. Een rechter mag nooit iemand op grond van zijn geloof bevoordelen, maar evenmin gelovigen bevoordelen boven atheïsten. De rechter blijft op dit punt neutraal, maar misschien moeten we zeggen “professioneel onverschillig” met de nadruk op “professioneel”.

Kennelijk ervaart Simonis deze stand van zaken als het “overnemen van taken door de staat”. Hij constateert: “Het vaststellen van waarden en normen gebeurt in politiek Den Haag en niet meer in de maatschappij.”

De vraag rijst of de kardinaal het woord “overnemen” terecht gebruikt. Volgens mij is dat niet het geval. Een kerk behoort ter zake van morele waarden te adviseren, maar bindend voorschrijven voor de gehele maatschappij kan een kerk nooit. Althans niet volgens de kerk-staatverhoudingen, zoals die sinds de Verlichting zijn bepaald. Kant prijst in zijn essay over de Verlichting de Duitse vorst Frederik. Hij noemt het tijdvak der Verlichting zelfs “de eeuw van Frederik” en hij licht dit toe met de volgende woorden: “Een vorst, die het niet beneden zijn waardigheid vindt te zeggen dat hij het als zijn *plicht* ziet, in religieuze aangelegenheden de mens niets voor te schrijven maar hun daarin de volle vrijheid te laten, die derhalve zelfs het hoogmoedige woord *tolerantie* voor zich afwijst, is zelf verlicht.”

“Ieder moet op zijn eigen manier zalig kunnen worden”. Het lijkt mij daarom niet juist om, zoals Simonis doet, te stellen dat de normen en waarden in politiek Den Haag worden vastgesteld. Dit is een schromelijke overschatting van de macht van “Den Haag”. Nog nooit in de geschiedenis van de mensheid is men erin geslaagd om vanuit één centraal punt vast te stellen welke de gemeenschappelijk gedeelde waarden en normen zijn. Zelfs de meest dictatoriale regimes hebben moeten erkennen dat waarden en normen zich vormen *buiten de invloed van de staat* om. Dit heeft dictators vaak tot wanhoop gedreven. Zij hebben de meest draconische maatregelen afgekondigd om te verhoeden dat er een

moraal ontstaat buiten die van de staat. Dit is dan ook nooit gelukt – of hooguit tijdelijk. Zelfs de nazi- en de stalinstaats hebben uiteindelijk moeten erkennen dat mensen zich gedachten over hun samenleving plegen te vormen.

Houdt deze vaststelling in dat de overheid nooit ook maar enige normstelling zou mogen plegen? Moet het stellen van normen geheel worden overlaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten? Natuurlijk niet. Geen enkele samenleving kan voortbestaan zonder de collectieve acceptatie van een minimale kern van de moraal die we plegen aan te duiden als het “recht”. Er is een aantal basale normen waarvan we moeten zeggen “deze kunnen we niet aan de vrijblijvende keuze van de burgers in de maatschappij overlaten”. Het gaat dan om regels waarin moord, doodslag, diefstal en andere delicten worden afgewezen. Hier staan zulke belangen op het spel dat we deze normen van een stevige steun in de rug moeten verzekeren om niemand in de verleiding te brengen deze te schenden.

Maar omdat we weten dat we hier met dwang werken, proberen we de minimale kern zo klein mogelijk te houden en bovendien onderhevig aan de controle van de burgers zelf. Dat heet “democratie” - precies het principe waarvan Simonis overigens terecht zegt dat de kerk dit principe nooit tot uitgangspunt kan nemen, omdat de kerk niet democratisch kán zijn: “Het kan gewoon niet. Omdat Jezus de Heer van de kerk is, en Zijn Geest heeft waarheid uitgekristalliseerd”, aldus de kardinaal.

Volgens Simonis mag de staat dan ook niet vaststellen “wat een huwelijk is en voor wie het bestemd is”. Ook dit uitgangspunt valt moeilijk te beamen. *Natuurlijk* mag de staat uitmaken wat het huwelijk is en voor wie het bestemd is. De staat, dat zijn wij. Zouden *wij* niet mogen bepalen wat *wijzelf* onder het huwelijk willen verstaan? Uiteraard staat het de katholieke kerk geheel vrij om iets anders onder het huwelijk te verstaan. Zij kan bijvoorbeeld bepalen dat het kerkelijk huwelijk alleen gesloten kan worden tussen mensen van verschillend geslacht. Waarom niet? De kerk kan bepalen dat het kerkelijk huwelijk alleen gesloten kan worden tussen mensen van hetzelfde geslacht of alleen tussen mensen met rood haar of mensen met blauwe ogen. De vrijheid van vereniging houdt immers in dat men allerlei uitgangspunten mag uitdragen - wat mij betreft zelfs uitgangspunten die discriminatoir zouden worden geacht indien ze aan alle burgers zouden worden opgelegd.

Mijn betoog wordt langzamerhand eentonig. Het lijkt er immers op alsof de critici van Nederland op geen enkel punt gelijk krijgen. Ik ga daar nu iets aan doen. Zij hebben namelijk op één punt wel degelijk gelijk in hun kritiek op de Nederlandse bestuurscultuur. Het punt is alleen dat zij hun kritiek - wat mij betreft - niet goed verwoord hebben. Zij zouden namelijk een punt kunnen scoren, indien ze zouden betogen dat Nederland *niet tolerant genoeg* is. Want we hebben niet van doen met een doorgesloten tolerantiecultuur, maar met een *cultuur die niet tolerant genoeg* is. Bijgevolg worden criticasters als Simonis en allen die zijn opvattingen delen in het verdomhoekje geplaatst. Ik kan deze stelling het beste toelichten aan de hand van een discussie die enkele jaren geleden plaatsvond rond de benoeming van de Groningse bisschop dr. Wim Eijk.

De discussie over de benoeming van dr. Wim Eijk

Wat was er aan de hand? Kort na de benoeming van Wim Eijk werden er collegedictaten in de openbaarheid gebracht die hij uitsluitend bestemd had voor zijn studenten aan een tweetal kerkelijke opleidingscentra. De kerkhistoricus Ton van Schaik publiceerde in drie achtereenvolgende afleveringen van *Hervormd Nederland* in het najaar van 1999 passages uit deze collegedictaten en voorzag deze van een vernietigend commentaar.¹⁵ Wim Eijk had in zijn collegedictaten betoogd dat van de ongehuwde, volledige onthouding mag worden verwacht. Bovendien werd homoseksualiteit aangeduid als “niets meer dan wederzijdse zelfbevrediging”. Een priester zou een homoseksueel moeten aanraden zich tot een klinisch psycholoog te wenden voor het behandelen van zijn neurotische ontwikkelingsstoornis. Ook op andere punten komen we in de collegedictaten allerlei bekende onderwerpen tegen uit de Roomse leer. Masturbatie wordt *contra naturam* geacht. Eijk spreekt van *pollutio* (zelfbevlekking). Ook de doodstraf wordt niet door Eijk afgewezen. De delinquent zou immers door zijn misdragingen een bedreiging voor het algemeen welzijn vormen en derhalve zijn recht op leven hebben verspeeld.

Nu gaat het mij hier niet om deze onderwerpen op zich, maar om de juiste *houding* die we moeten aannemen tegenover meningsuitingen die ons in beginsel onwelgevallig zijn. Ik zal proberen in termen van tolerantie en intolerantie te omschrijven welke houding we moeten innemen tegenover een betoog als dat van Eijk. We kunnen op drie manieren op dit betoog reageren.

De eerste is polemiek. Van Schaik koos voor de polemiek. De manier waarop hij de aanval opende, is uiteraard laakbaar. Hij liet een collegedictaat dat voor persoonlijk gebruik bestemd was de zaal uitsmokkelen, publiceerde delen daarvan in een tijdschrift zonder toestemming van de auteur en voorzag deze van een vernietigend commentaar zonder dat de lezers de beschikking kregen over de integrale versie van de gewraakte tekst. Zoals gezegd, is dit op z'n zachtst gezegd, niet erg chic. Maar hoewel de benadering van Van Schaik niet de schoonheidsprijs verdient, vind ik zijn aanpak in één opzicht te prijzen. Meningen moeten met meningen bestreden worden. Uit een confrontatie van meningen komt de waarheid voort.

De Verlichting was één groot feest van intellectuele gedachte-uitwisseling. Pamfletten, traktaten, brieven, salons - de grote verlichtingsfilosofen waren voortdurend in de weer in wat men wel de Republiek der Letteren noemt.

De aanvoerder van deze clan van intellectuelen was de patriarch van de Verlichting: Voltaire. Hij was altijd bereid in het krijt te treden voor slachtoffers van godsdienstige vervolging. Bovendien stond hij steeds op de bres voor de tolerantie. Op rijm, in een brief, in een persoonlijke smeekbede aan een vorst. Voltaire beheerste alle literaire genres: verhaaltjes, toneelstukken, gedichten,

15. In *Hervormd Nederland* van 21 augustus 1999; 28 augustus 1999; 4 september 1999.

filosofische traktaten en brieven. Brieven! Niemand heeft zoveel brieven geschreven als Voltaire. Eén blik op dat immense oeuvre doet ons versteld staan.

De tweede criticus van bisschop Eijk was de Groningse priester Herman Verbeek. In het *Algemeen Dagblad* pleitte hij ervoor dat Eijk niet gewijd zou worden, want dan zou een inquisiteur in plaats van een pastor tot bisschop worden benoemd.¹⁶

Ook dit is een reactie die ik kan billijken. Immers, waarom zou men niet mogen opponderen tegen een benoeming? Natuurlijk valt er te betogen dat dit van de zijde van een priester een lichtelijk gewrongen zaak is, want de opvattingen van bisschop Eijk verschillen niet wezenlijk van die van kardinaal Simonis of van de paus. Verbeek en Van Schaik verzetten zich dus eigenlijk tegen de kern van het leergezag. En zou het dan niet meer voor de hand liggen dat een priester gewoon de kerk *verlaat* als hij zich wil distantiëren van de kerk, zoals vele andere priesters gedaan hebben, in plaats van op de “pay roll” te blijven staan van de organisatie waarvan je de beginselen verwerpt?

Het lijkt een beetje op lid worden van een voetbalvereniging om vervolgens te gaan betogen dat op het veld beter een heel ander spel gespeeld kan worden. Maar ook dat is een kwestie die ik hier verder laat rusten, omdat zij buiten mijn thema valt.

Het gaat mij hier vooral om een derde reactie op de collegedictaten van Eijk. Overigens is deze derde reactie óók van de voornoemde Verbeek. Hij riep namelijk niet alleen op tot actie tegen de benoeming van Eijk, maar hij wilde de bisschop ook *strafrechtelijk laten vervolgen* wegens zijn uitlatingen over homo's.¹⁷ Verbeek wilde “onderzoeken of Eijk strafbaar is, vooral wegens zijn opvattingen over homoseksuelen”. Godsdienstvrijheid houdt niet in dat je je boven de wet mag verheffen, aldus Verbeek. “Eijk zondigt tegen de VN-verdragen en tegen onze Grondwet”.

Ik kan mij voorstellen dat iemand die alleen maar onder de indruk is van de verwerpelijkheid van bepaalde standpunten geneigd is om het verschil tussen de eerste twee vormen van protest en de derde strategie om de nieuwe bisschop te bestrijden uit het oog te verliezen. Toch zou dat niet bevorderlijk zijn voor een goed begrip van de Verlichting en een goed begrip van de echte tolerantie. Ik citeer nog één keer Voltaire. Volgens hem is ware tolerantie het met iemand in alles oneens zijn, maar ervoor blijven strijden dat de betreffende persoon het recht heeft om te zeggen wat hij wil. In de geest van Voltaire heb ik tolerantie derhalve omschreven als: het niet verbieden van een meningsuiting of van een gedraging waarin een meningsuiting tot uitdrukking wordt gebracht die men wezenlijk verwerpelijk acht en die men desgewenst ook kan verbieden. Let wel, *kán* maar niet moet.

16. Verbeek, Herman, “Bisschop Eijk niet wijden”, in: *Algemeen Dagblad*, 27 augustus 1999.

17. In *Drentse Courant/Groninger Dagblad* van 28 augustus 1999, evenals in het voornoemde artikel in het *Algemeen Dagblad*.

Laten we deze omschrijving nu eens toepassen op het geval-Eijk. Het behoeft geen nader betoog dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking zijn visie op seksualiteit, zowel de homoseksuele als de heteroseksuele, verwerpt. Het behoeft ook geen nader betoog dat de meerderheid gerechtigd is de gewraakte uitingen van de bisschop te verbieden. Men zou ook gehoor kunnen geven aan de oproep van Verbeek om de bisschop voor het gerecht te dagen. Maar is dat verstandig? Velen zullen aarzelen, maar hoe kan men deze aarzeling dan rechtvaardigen?

Het antwoord op deze vraag moet zijn: terughoudendheid is gepast, omdat strafrechtelijke vervolging in het onderhavige geval strijdig is met ons ideaal van de tolerantie. *Hier* moeten we met Voltaire zeggen: "ik ben het in alles wat u zegt met u oneens, maar ik zal ervoor blijven strijden dat u het mag blijven zeggen." Verbeek denkt dat hij alle middelen te baat mag nemen om te voorkomen dat er - wat hij noemt - een "inquisiteur" tot bisschop wordt benoemd. Maar Verbeek vergeet dat *hijzelf* in zijn progressieve geloofsijver de inquisiteur is geworden, niet de nieuw benoemde bisschop. Eijk heeft klaarblijkelijk afwijkende opvattingen over homoseksualiteit, over heteroseksualiteit, over de doodstraf, over democratie of over God weet wat. Maar zolang Eijk niet probeert om de mensen met geweld het zwijgen op te leggen is het gebruik van de term inquisiteur niet op zijn plaats.

Ik besef dat niet iedereen het met mij eens zal zijn. Verbeek sprak veelbetekenend van een "zondigen" tegen VN-verdragen alsof het hier een nieuw soort seculiere heiligschennis betreft. Ik acht dit bedenkelijk. Het lijkt wel alsof zich rond nieuwe, ja "verlichte opvattingen", zoals die inzake homoseksualiteit een nieuwe modernistisch getinte orthodoxe leer heeft ontwikkeld die dezelfde intolerante trekjes draagt als de oudere, inmiddels verlaten opvattingen.

Ik heb deze stelling onderbouwd aan de hand van de casus-Eijk, maar ik zou ook kunnen verwijzen naar de vervolging van het kamerlid Leen van Dijke die een vergelijking had gemaakt tussen homoseksualiteit en diefstal. Een derde casus betreft de voorgenomen vervolging van de Volkskrant-columnist Gerry van der List wegens een homo-onvriendelijk stukje in de krant.¹⁸ Er is een patroon. Bijgevolg lijkt mij het grootste gevaar niet gelegen in het feit dat de tolerantie - zoals we die uit de Verlichting overgeleverd hebben gekregen - is "doorgeschooten", maar dat we het begrip niet radicaal genoeg toepassen. Ons grootste gevaar is dat we aan de Verlichting met niet zulke verlichte middelen invulling willen geven.

Het valt op dat we bij vriend én vijand van de Verlichting deze misvatting aantreffen over wat ware tolerantie impliceert. Simonis, Van Agt en Verbeek blijken er onvoldoende van doordrongen te zijn wat echte tolerantie van ons vraagt. Vooral in het geval van kardinaal Simonis is dit opmerkelijk, want als criticus van de doorgeschooten tolerantie en de gedoogcultuur, vergeet hij dat zijn kerk dankzij de tolerantie niet uit Nederland is verdwenen.

18. Later ook opgenomen in de bundel: List, Gerry van, *Opgeruimd staat netjes*. Burgerlijke beschouwingen, Aspect, Soesterberg 1999.

Tolerantie is geen respect

Uit mijn betoog tot dusver blijkt, dat het niet eenvoudig is om de deugd van de tolerantie zodanig te omschrijven dat een omslag naar intolerantie voorkomen kan worden. Dit kan alleen, indien we er voortdurend voor waken dat het begrip tolerantie niet ongemerkt wordt ingeëngd dan wel opgerekt. We moeten derhalve een scherpe definitie hanteren, vooral zodra we met een grensgeval van doen hebben. Ik zal proberen om de kernelementen voor zo'n definitie aan te dragen door drie courante omschrijvingen van tolerantie aan een kritische analyse te onderwerpen. Ik begin met de omschrijving die Van Agt heeft opgevoerd in zijn Comeniuslezing.

“Tolerantie vergt respect. Jegens het christendom is dat in menig geval pijnlijk afwezig. In de media, in exposities, theater en cabaret wordt vaak de spot gedreven met wat christenen heilig of dierbaar is en christelijke waarden worden herhaaldelijk in schampere, soms honende termen besproken. Zoveel is wel zeker: indien geestelijke leiders uit het Jodendom of de islam, of de geloofswaarheden waaraan zij stem geven, aldus zouden worden bejegend, dan zou Nederland van verontwaardiging bol staan. Gelukkig gebeurt dat niet of nauwelijks, maar de christenen lijken wel vogelvrij verklaard. Strafrechtelijk wordt tegen beschimpingen weinig of niet opgetreden. Deze selectieve verontwaardiging groeit uit tot een nieuwe vorm van discriminatie.”

Het behoeft geen nader betoog dat Van Agt hier schermt met een drietal grote woorden: respect, discriminatie en beschimping. Voert hij deze woorden terecht op? Ja, ten dele, zou ik zeggen. Mijn voornaamste bezwaar is dat we niet te snel moeten zijn in het opeisen van respect voor onze opvattingen. Opvattingen verdienen geen respect. Tolerantie vergt geen respect. Opvattingen verdienen kritiek. Radicale kritiek. Onze houding tegenover de publieke moraal moet niet verschillen van onze houding tegenover wetenschappelijke uitspraken. Een wetenschapper die een nieuwe uitspraak doet, bijvoorbeeld over de aard van het universum, zoals Einstein deed aan het begin van deze eeuw, heeft recht op een radicale kritiek.¹⁹ Een wetenschapper die in dit geval aangeslagen zou reageren met een oproep tot “respect” voor zijn uitspraak zou terecht de lachlust oproe-

19. Wat dat betreft heeft Popper gelijk als hij de overeenkomst tussen zijn eigen methodologische voorkeur voor kritiek en de verlichtingsidealen sterk aanzet. Vgl. Popper, Karl R., “Woran glaubt der Westen?”, Vortrag, gehalten in Zürich, im Jahre 1958, auf Einladung von Albert Hunhold. Zuerst veröffentlicht in: *Erziehung zur Freiheit. Sozialwissenschaftliche Studien für das Schweizerische Institut für Auslandsforschung*, hrsg. von Albert Hunold, Bd. 7, Erlenbach-Zürich/Stuttgart 1959, ook in: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*, Vorträge und Aufsätze aus dreissig Jahren, Piper, München Zürich 1984.

pen. Zo moet dat ook zijn met leerstellige of levensbeschouwelijke uitspraken over vraag hoe de wereld in elkaar zit. Ongeacht of het gaat om joodse, islamitische, christelijke of humanistische opvattingen altijd is kritiek - zelfs honende kritiek - nuttig volgens de verlichtingsfilosofen. Er is geen reden om leerstellige uitspraken anders te behandelen dan wetenschappelijke.

Om kort te gaan, ik waardeer kritiek positief. Immers, alle verandering begint bij kritiek. Het jodendom komt voort uit de kritiek op de godsdiensten uit het midden oosten. Het christendom komt voort uit de kritiek op het jodendom. Het humanisme komt voort uit de kritiek op het christendom. Het postmodernisme komt voort uit de kritiek op het humanisme. En zo kan men doorgaan. Een oproep tot "respect" à la Van Agt kan ertoe leiden dat de geestelijke evolutie van de mens wordt stopgezet.²⁰

Tolerantie is ook niet gebaseerd op de overtuiging dat culturen gelijkwaardig zijn

Tolerantie is dus niet gebaseerd op respect. Een tweede antwoord dat vaak wordt gegeven op de vraag waarom tolerantie een deugd is, luidt: "omdat alle culturen wezenlijk gelijkwaardig zijn".

Dit antwoord is vooral populair bij de vertegenwoordigers van het postmoderne multiculturalisme. Volgens hen is een vreedzame samenleving van mensen met een verschillende culturele achtergrond mogelijk, indien we de gelijkwaardigheid van culturen erkennen. Deze houding is overigens al oud. Zij werd aan het begin van deze eeuw aangetroffen in het werk van antropologen en sociologen, zoals William Sumner, Emile Durkheim, Franz Boas en Ruth Benedict.

Met name Ruth Benedict (1887-1947) had veel invloed. Zij ging ervan uit dat elke cultuur moet worden gezien als een geheel. Men kan een cultuur niet beoordelen met maatstaven die aan een andere cultuur zijn ontleend. De notie van transculturele waarden, zoals geformuleerd in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (1948), zijn volgens haar een illusie. Benedict verwachtte heilzame consequenties van haar cultuurrelativisme. Immers, indien geen enkele cultuur superieur is aan een andere, dan moet het imperialisme ook worden afgewezen vanwege haar intolerantie tegenover andere zeden en gewoonten.²¹

20. Vgl. hierover ook de klassieke geschriften van: Mill, J.S., *On Liberty*, Penguin Books, Harmondsworth 1977 (1859); Bury, *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932 (1913).

21. Vgl. Boss, Judith A., "Cultural Relativism. Is Morality Dependent on Culture?", in: Judith A. Boss, *Ethics for Life. An Interdisciplinary and Multicultural Introduction*, Mayfield Publishing Company, Mountain View, California, London, Toronto 1998, pp. 104-146, p. 118.

Een andere cultuurrelativist, de antropoloog en filosoof Westermarck formuleerde het als volgt: "Indien we de mensen duidelijk zouden kunnen maken dat er geen absolute morele standaard bestaat, dan zouden zij wellicht toleranter en ook kritischer zijn in hun oordelen".²²

Westermarcks stelling lijkt mij aanvechtbaar. Immers, zonder maatstaven kan men geen kritisch oordeel vellen. De stelling dat alle culturen gelijkwaardig zijn, is ook op niets gebaseerd. Een cultuur als die van het Derde Rijk kan men moeilijk gelijkwaardig achten aan die van het klassieke Athene op het hoogtepunt van haar beschaving.

Een meer adequate opvatting is dat de tolerantie het ons mogelijk maakt op een vreedzame wijze samen te leven onder condities van cultureel verschil. In een pluriforme samenleving zullen conflicten ontstaan tussen de verschillende wereldbeschouwingen en culturen. Dit behoeft echter niet tot een gewelddadige "clash of civilizations"²³ te leiden, mits men maar bepaalde gemeenschappelijke spelregels als universeel accepteert. Geen enkele traditie heeft tot nu toe betere regels geformuleerd dan de Verlichtingstraditie. De grondrechten zoals opgesomd in de grote mensenrechtenverklaringen zoals die sinds de Verlichting in bijna alle westerse constituties zijn opgenomen, zijn in dit opzicht richtinggevend. Men kan veel relativeren, maar niet de regels die de relativering zelf moeten reguleren. Men kan veel dingen tolereren, maar nooit het afschaffen van het beginsel van de tolerantie zelf.

De rechtvaardiging van tolerantie als een deugd is gebaseerd op het feit dat het een onontbeerlijk verkeersprincipe vormt in de hedendaagse pluriforme samenleving. Toegegeven, dit is geen erg "verheven" legitimatie, want de tolerantie wordt hier gelijkgesteld met de regels van de Wegenverkeerswet. Van deze regels zal niemand in vervoering raken, maar zij kunnen niet gemist worden.

Tolerantie als de meest gepaste houding voor waarheidsvinding

Er is nog een derde reden waarom tolerantie een deugd is. Men zou dat de "ideële rechtvaardiging van de tolerantie" kunnen noemen. Tolerantie, opgevat als het gedogen van zoveel mogelijk meningen, óók de meningen die ons antipathiek zijn, is de beste garantie voor waarheidsvinding. Dit is overigens niet een uitvinding van de achttiende eeuw. Het beginsel was al in zwang bij de oude Grieken. De Britse historicus Bury typeert hen als de "originators of liberty of thought and discussion".²⁴ Deze vrijheid van gedachte heeft ertoe geleid dat de

22. Westermarck, Edward, *Ethical Relativity*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1932, p. 59.

23. Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York 1996; Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?", in: *Foreign Affairs*, Summer 1993, pp. 22-49.

24. Vgl. Bury, *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932

oude Grieken hun voortreffelijke denkbeelden op het terrein van filosofie, wetenschap en politieke instituties konden ontwikkelen.

De grootste "heilige" in deze geschiedenis is Socrates. Zoals bekend, had zijn onderricht altijd de vorm van een dialoog of van een discussie. Socrates' onderricht eindigde doorgaans niet met een consensus, maar het had wel altijd als uitkomst dat een bepaalde opinie als onhoudbaar terzijde werd geschoven. Toegegeven, Socrates hield er eigen opvattingen op na, maar voor de geschiedenis van de tolerantie is het van belang dat hij leerde dat alle opvattingen voor het tribunaal van de rede moeten verschijnen.²⁵

Het mooiste pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van discussie vinden we in Plato's *Apologie van Socrates*, een geschrift dat voor de geschiedenis van de tolerantie een status heeft die vergelijkbaar is met het evangelie in de christelijke traditie. We vinden hierin twee beginselen uitgewerkt.

Het eerste beginsel is dat het individu altijd moet vermijden om gedwongen te worden zich in geweten en denken te conformeren aan opvattingen en waarden die hij voor onjuist houdt. Het tweede principe is dat de vrijheid van gedachte en van meningsuiting de beste waarborg biedt voor het verwerkelijken van de juiste waarden en inzichten.

De vrijheid van denken en meningsuiting was in de klassieke oudheid zo verbreid dat men deze als vanzelfsprekend veronderstelde: zoals de lucht die men inademt. Natuurlijk zijn ons gevallen bekend van mensen die werden gestraft voor dingen die zij gezegd of geschreven hadden, maar in al deze gevallen gaat het om een voorwendsel. Graaft men dieper dan hebben zulke processen bijna altijd een politieke oorzaak, zoals in het bekende proces van Socrates het geval was.²⁶ De gehechtheid aan de tolerantie hangt samen met het Griekse volkskarakter. Bury zegt: "De Griekse burgers waren tolerant, omdat zij vrienden waren van de rede. Zij beriepen zich nooit op een autoriteitsargument. Meninge n werden nooit opgelegd. Alleen het argument telde." Bury typeert de Griekse oudheid dan ook met de woorden "reason free" die hij contrasteert met de middeleeuwen als "reason in prison".

Deze hier bedoelde traditie van de tolerantie uit de tijd van de Verlichting kan nooit verouderen. Uiteraard is deze traditie bekritiseerd. De romantiek, het conservatisme en het postmodernisme hebben geprobeerd de Verlichting dood te verklaren. Misschien heeft de Verlichtingstraditie hier en daar sleetse plekken, maar zij kan altijd worden gerevitaliseerd. De Verlichting is dus niet gebonden aan een bepaalde cultuurhistorische periode, bijvoorbeeld aan de achttiende-

(1913), p. 22.

25. Vgl. Bury, J.B., *A History of Greece to the Death of Alexander the Great*, Second Edition, MacMillan, London 1916 (1900), p. 576: "Socrates was the first champion of the supremacy of the intellect as a court from which there is no appeal".

26. Vgl. hierover: Burnet, John, *Greek Philosophy. Thales to Plato*, MacMillan, London and Basingstoke 1978 (1914) en Stone, I.F., *The Trial of Socrates*, Little, Brown and Company, Boston Toronto 1988.

eeuwse Republiek der Letteren of aan de Atheense democratie. Het begrip Verlichting staat nog steeds voor een oud maar nog geenszins verouderd ideaal.

Niet alleen grote geleerden zoals Descartes, Comenius en Spinoza hebben van de tolerantie geprofiteerd. Tolerantie moet, mijns inziens, ook bepleit worden voor impopulaire opvattingen, zoals die van kardinaal Simonis of bisschop Eijk. Overigens zal de Verlichting wel altijd betwist blijven. De verleiding om het niet zo nauw te nemen met de harde tucht die tolerantie oplegt, blijkt groot. Ook Nederland ontkomt niet aan deze verleiding, niet omdat, zoals ik heb betoogd, de tolerantie hier te ver zou zijn "doorgeschoten", maar omdat we haar niet radicaal genoeg hebben doorgevoerd. We moeten hopen dat er ook in de toekomst instituties, organisaties en individuen zullen blijven bestaan die het beginsel van de tolerantie blijven verdedigen tegen ontaarding en misbruik.

Ik dank u voor uw aandacht.²⁷

Amsterdam, 10 maart 2001.

27. De voorzitter van de Comenius Stichting, Jacques Carpay, ben ik veel dank verschuldigd voor zijn steun bij het schrijven van deze lezing en voor zijn redactie van de tekst.